

Валерій Фісун
(Київ)

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМИ МОНЕТНОГО НАМИСТА ТА СИМВОЛІКА ДУКАЧА В СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ

У статті розглядаються метаморфози грошових знаків у прикраси та навпаки, що відбувалися в давні часи на території України. Також пояснюється символічне значення монетного намиста і дукача – центральних композиційних елементів повного комплексу нагрудних прикрас жіночого святкового вбрання Середньої Наддніпрянщини.

Ключові слова: монетне намисто, гривня, клейнод, дукач, личман.

Metamorphoses of monetary signs into adornments and contrariwise that have occurred in the ancient times on the territory of Ukraine are examined in the research. Is explained the symbolic sense of the coin and medallion necklace as central composite elements of full set of pectoral female festive attire in the Middle Dnieper region.

Keywords: coin necklace, the hryvnia, Kleynod, medallion, lychman.

В статье рассматриваются метаморфозы денежных знаков в украшения и наоборот, происходившие в древние времена на территории Украины. Также объясняется символическое значение монетного ожерелья и дукача – центральных композиционных элементов полного комплекта нагрудных украшений женской праздничной одежды Среднего Поднепровья.

Ключевые слова: монетное ожерелье, гривна, клейнод, дукач, личман.

Метаморфоза грошей у прикраси і навпаки прикрас у гроші є в усіх народів світу. Тому археологічні знахідки слід розглядати і комплексно, і окремо кожен артефакт, який міг виконувати функції інформативності, демонстративності чи привабливості, зображувати родовий знак, ознаку влади чи магічну символіку, або бути грошовим знаком, який оригінально і зручно носили на собі. У північноамериканських індіанців-алгонкінів тривалий час грошима (міновими одиницями) слугували шкіряні ремінці *вампус* (wampum), на які геометричними візерунками нанизували черепашки циліндричної форми. Вампус був не лише оздобою – це був почесний знак племені, а вампус вождя був символом його влади [13, с. 17].

На заході України й нині трапляються подібні речі, що називаються *герданами*, *дробинками* чи *силянками* (від західноукраїнського «силити», «насилювати» – «нанизувати»). Ці прикраси у вигляді стрічки виплітають геометричним орнаментом з дрібного різнокольорового бісеру на волосяній або шовковій основі і зв'язують стрічками на шиї. Подібні за матеріалом і способом виготовлення прикраси, що відрізняються лише формою, є в болгар (*гирдана*), у росіян (*гайтан*) та угро-фінських народів [2, с. 130].

Багато вчених дотримуються думки, що саме вироби з перламутру були першими визнаними людством предметами, з появою яких обмін товару перетворився на купівлю-продаж. Серед них помітно вирізняються черепашки *каури* (suprea moneta,

сиргеа pantherina), батьківщиною яких є порівняно відлюдний невеличкий район Мальдівських та Лаккадівських островів, звідки вони поширилися як гроші-прикраси майже на весь Євразійський континент [1, с. 105]. Їх знали народи Азії та Африки, їх знаходять у руїнах стародавніх держав Китаю, Індії, Японії, Єгипту, на берегах Балтійського моря, у скіфських і слов'янських курганах (давньоруські писемні джерела донесли до нас тогочасні назви каури – *ужвьька*, *жуковина*, *жърновька*, *змэина голова* (за формою черепашка нагадує голову вужа)). Розрахункова система була приблизно такою: «мішок», що містив 20 000 каури, поділявся на 10 «голів», кожна з яких складалася з 50 «шнурів». «Шнур» – це мотузка, на яку нанизано 40 черепашок, що для зручності носили на шиї як прикрасу, яку при потребі можна було обміняти на товар [5, с. 22].

Археологічні дослідження степових курганів Середньої Наддніпрянщини доримської доби яскраво свідчать, що вже тоді населення прикрашало себе та кінську зброю різноманітними коштовностями, серед яких помітно вирізняються культові металеві пластинки з викарбуваними в грецькому стилі зображеннями богів, тварин чи певних магічних знаків. Іноді трапляються монети (тригранні литі монети-стрілки, херсонські монети у формі дельфіна, тенедоські дидрахми та тетрадрахми із зображенням двобічної бойової сокири тощо) з отворами, спеціально пробитими для просовування мотузки, що традиційно одягали на шию (практично найзручніше місце для носіння) поруч з іншими прикрасами. Варто зазначити, що в ті часи між праслов'янськими племенами та Грецією, батьківщиною (за однією з версій) монетного карбування, існували тісні торгово-економічні та культурні зв'язки. Тому цілком безпідставно вважати, що наші пращури одягли монету на себе тільки тому, що не розуміли її призначення, сприймаючи її лише як красивий предмет. Навпаки, знаючи високу купівельну спроможність монети, вони носили її разом зі своїми місцевими грошовими знаками-прикрасами.

На рубежі нашої ери на місцях грецьких колоній з'являються римські військові гарнізони. Досить часто на території Середньої Наддніпрянщини знаходять скарби, переповнені римськими денаріями I–III ст. н. е. Їх настільки багато, що можна сміливо говорити про значний і повсякденний обіг монет паралельно з іншими грошовими знаками, а наявність отворів для носіння у вигляді намиста чи для нашивання на одяг підтверджує нашу думку – денарії традиційно сприймалися населенням і як прикраси, і як гроші. По-перше, у скарбах цілі та «пробиті» монети зі слідами тривалого носіння знаходять разом. Звідси випливає, що наші пращури не бачили між ними істотної різниці; монетні намиста залишалися, окрім, безперечно, прикрас, просто зручним традиційним способом носіння на собі грошових знаків. Цю думку найкраще проілюструє давній болгарський звичай, поширений як серед жінок, так і серед чоловіків, одягати на себе непомірно велику кількість прикрас з монет [9, с. 322–326], які, при потребі, знімали з мотузки або ж нанизували на неї, перед цим зробивши отвір. По-друге, носіння монетного намиста або ж прикрас, зроблених з монетного матеріалу, слід розглядати як зручний спосіб зберігання та накопичення багатства. Переходячи у спадок, подібні коштовності залишалися, по суті, грошовими знаками і могли використовуватися для зміцнення матеріального становища родини.

Було б цілком логічно, якби людина, зібравши на мотузці певну кількість монет, рівну за ціною грошово-рахунковій гривні, залишок монет почала б нанизувати на іншу мотузку. Такий спосіб групування монет був би зручним для зберігання та носіння і практичним при розрахунках. Звідси випливає, що намисто, кількість монет у якому відповідає ціні чи вазі гривні, могло, очевидно, називатися нашійною гривнею. А необхідність зручного розміщення коштовностей призвела до переплавки монетних намист у замкнені в коло товсті декоративні дротяні чи пластинкові прикраси або масивні ланцюги. У старослов'янській мові *гривьна* (від прасл. Grivьna – «нагрудна прикраса» – прасл. griva – «шия, потилиця») означає шийний обруч, що є прикрасою і певною ознакою. Серед ювелірних коштовностей періоду Київської Русі трапляються

«масивні дротяні чи пластинкові прикраси, що одягалися на шию, очевидно, поверх намиста з бусинок та підвісок. Символічне значення подібних гривень не підлягає сумніву, та, разом з тим, і не піддається повному розкриттю. Окрім жінок, нагрудні гривні носилися чоловіками і виступали в ролі не лише прикрас, а й ознак знатності» [11, с. 538–539]. Спробуємо з'ясувати практичне застосування гривні, опускаючи її символічне та магічне значення, витоки яких потрібно шукати в східно-іранському чи давньоарійському відгалуженні індоєвропейської культури.

На службі в київських князів для охорони, інтервенцій та збору податків перебувала військова дружина воїнів-варягів здебільше норманського походження. Варто зазначити, що найманці навряд чи колективно зберігали своє зароблене кров'ю срібло в одному місці. Залізна дисципліна, організованість та відчайдушна сміливість потрібні були лише для успішного ведення бою, а насправді вони дотримувалися девізу: «Кожен за себе!» Ідучи в похід, ніхто з впевненістю не знав своєї долі, тому намагався брати з собою усе своє майно. Поява на шиї срібних чи золотих дротів, замкнених у кільце, була викликана необхідністю зручно й компактно розмістити на собі своє багатство. До того ж нашійні гривні при певних обставинах чудово охороняли шию від пошкоджень. Одягати монетне намисто або носити гроші в торбинці було б досить незручно: зайві речі заважали б у бою, торохкотіли та губилися в поході. Із практичних міркувань вагу нашійної гривні намагалися прирівняти до грошово-рахункової гривні, для чого переплавляли чітко визначену кількість монет. За археологічними даними, звичай переплавляти трофейні предмети з коштовних металів у дротяні чи шматкові злитки був поширеним серед багатьох стародавніх народів Євразійського континенту.

Княжа дружина завжди була привілейованою і замкнутою військовою кастою, що складалася з досвідчених солдат, які отримували за вірну службу багато прав від самого князя і були наближені до його двору. Місцеве населення до дружинників завжди ставилося з острахом, їм беззаперечно підкорялися, вони викликали повагу і заздрість у простолюду. Нашійна гривня у них була коштовним знаком, що символізував військову доблесть і славу та відрізняв вільних варягів від підневільних княжих слуг. З часом нашійна гривня втрачає первісну практичну функцію, на її місці, не порушуючи давніх традицій, з'являються іменні відзнаки у формі стилізованих пластинкових прикрас різноманітних форм та масивних ланцюгів, на яких почали зображувати родові герби середньовічної знаті. Сюди ж слід віднести й спеціальні пам'ятні знаки верховного правителя, що вручали воїнам за особисту мужність та військові подвиги, більш відомі в добу Середньовіччя як клейноди і монетні медальйони. Усі ці знаки з дозволу правителя мали право носити лише наближені до двору; право носіння отримували також їхні жінки та нащадки. Тому жіночі нашійні гривні не є прикрасами, а лише своєрідними коштовними «нашійниками» зі знаком господаря, що позначав його власність, на яку заборонялося посягати. При загальному оцінюванні їх вартість залежала від кількості монет, маса яких відповідала вазі цих предметів.

Поява з XV ст. на території Середньої Наддніпряни значної кількості золотих медальйонів-клейнодів (від давньонімецького *kleinod*, *kleinot* – коштовність, ознака влади, родовий герб, військові або релігійні регалії) як нагрудних шляхетних прикрас була викликана не лише віяннями тогочасної європейської моди¹; символіка їхньої форми та спосіб носіння разом з іншими коштовностями нагадують дещо трансформовані праслов'янські прикраси язичницької доби – астральні підвіски у формі круга, півмісяця та хреста. На думку археологів, зв'язок круглих підвісок із Сонцем очевидний і підкреслений наявністю на прикрасах промінців, кількість яких у більшості випадків дорівнює 12, що дає повне право пов'язувати їх з 12 місяцями календарного року [4, с. 62], а підвіски у формі перевернутого рогами донизу півмісяця є суто жіночими прикрасами, що символізують Місяць. Форма хреста розкриває перед нами розуміння слов'янами сутності простору, у центрі якого перебуває людина, що дивиться на всі чотири сторони, а його зображення усередині кола символізує, за

твердженням акад. Б. Рибаківа, проникність усюди сонячного світла [11, с. 550–551]. Оскільки у світосприйнятті давніх слов'ян Місяць завжди означав чоловіче начало, то композиція з півмісяця і хреста поруч із солярним знаком на дівочому тілі мала демонструвати готовність до шлюбу: у центрі простору – символічна єдність чоловічого й жіночого начал як одного цілого [4, с. 61].

В архаїчній основі поховального обряду полянської знаті був обов'язковим звичай одягати на покійника повний комплект коштовностей разом з магічними підвісками-оберегами для захисту його від сил зла під час перебування в Наві (загробному житті). Із приходом християнства порушилася традиційна для слов'ян система космогонічних вірувань, що призвело до переосмислення Нави і Яви (земного життя), внесло плутанину в праслов'янську солярну міфологію, трансформувало, іноді навіть до невпізнання, традиційну систему символів, звичаїв та обрядів [7, с. 123]. Прикраси перестали супроводжувати покійника в потойбіччя, натомість їх почали передавати нащадкам з покоління в покоління, тому, за даними археології ранньохристиянського періоду, «в одному намисті ми зустрічаємо іноді по декілька “сонць” і по декілька “місяців”, що говорить уже про перехід від магічного начала до естетичного, орнаментального» [10, с. 402].

Скарби періоду Київської Русі донесли до нас майстерно виготовлені прикраси верхівки слов'янського суспільства та різноманітні підвіски простолюду з яскраво вираженими прадавніми язичницькими символами. Навіть хрест не втратив своєї первісної функції оберега; він трансформувався у символ християнства, і його продовжували одягати поруч зі старими і лише дещо зміненими астральними підвісками, замість яких іноді використовували монети, що почали виконувати подвійну функцію – нанизаного на мотузку і розміщеного на шії грошового знака та символічного зображення Сонця (візантійський солід) і Місяця (арабський диргем). В уявленні наших пращурів, золоту монету виготовляли з сонячного (Божого) металу; на аверсі зображували імператора як намісника Бога на Землі, а на реверсі – символ християнської віри, тобто традиційний хрест у колі (монеті). Срібло з давніх-давен вважалося місячним металом; навіть пророк Мухаммед, як відомо, лише з нього дозволяв виготовляти амулети з ісламською символікою [6, с. 299]. Тому стає цілком зрозумілою швидка заміна в підвісках молодого Місяця на монету, бо в арабському диргемі криється зображення усіх форм Місяця: повного – у формі монети, а молодика – серед візерункового переплетіння куфічних літер як символу ісламу.

Слово *дукач* походить від дуката – золотої монети, яку карбували у Венеції з 1284 року. В інших містах Європи також виготовляли золоті монети, але порівняно з ними у дукаті протягом віків зберегли приблизно сталу вагу (3,5 гр.) та пробу металу (938) і тому його сприймали як міжнародний еталон золотої монети; зокрема, у Польщі й Україні аж до XVII ст. усі золоті монети називалися дукатами. Для зручності при розрахунках та для нагороди достойників, окрім одинарних почали карбувати великі пам'ятні монети вагою в 2, 3, 5 і 10 разів більшою від загальноприйнятого стандарту. Набувши донативної функції, кратні дукати наблизилися до медалі, тому іноді в скарбах вони трапляються зі штучно припаяним вушком та зі слідами тривалого носіння. У писемних джерелах кінця XVII – початку XVIII ст. за золотими монетами закріпилася назва *червоні золоті, червінці*, а назва *дукати* збереглася лише за кратними пам'ятними монетами, медалями-підвісками та прикрасами з монет у вигляді намиста з нанизаними цілими чи скрученими в трубку монетами. А з середини XVIII ст. вперше з'являється слово *дукач* як збірна назва на означення не монети, а лише прикраси з однієї монети чи медалі-клейнода або їх імітацій [14, с. 28]. Відомий дослідник убрання козацького панства М. Сементовський писав: «На шії завжди декілька низок коралів чи іншого намиста, або низки перлів з декількома низками золотих монет і великим срібним чи золотим хрестом... або дукатом – великою золотою монетою, часто іконкою чи якимось коштовним медальйоном...» [12, с. 53]. Серед етнографів XIX ст. виникла плутанина між двома поняттями – дукат і дукач; це

привело до того, що дукачами почали називатися всі монети, які входили до складу намиста.

Жіноча частина військової старшини та простого козацтва Середньої Наддніпряни перейняла звичай в неополяченої православної шляхти одягати намисто з дукачем, що стало своєрідним виразником претензій на особливе становище в суспільстві. Європейських релігійно-побутових медалей та великих пам'ятних дукатів як прикрас на всіх не вистачало, тому для задоволення попиту українські майстри-золотарі почали промислове виготовлення реплік, найскладнішою формою серед яких була позолочена карбована або лита кругла медалеподібна підвіска діаметром 45–55 мм, оправлена припаяним дротяним шнуром або крученою пружинкою, що кріпилася вушком чи двома-трьома короткими ланцюжками до «банта» – позолоченої декоративної брошки. Звичай одягати намисто з дукачем був більш характерний для Лівобережної України: він побутував на Чернігівщині, Полтавщині і Слобожанщині. Небагатьма зразками представлені дукачі й на Правобережжі – західніше від Києва – та на півдні України [8, с. 79–80].

Для основної маси українського жіноцтва, окрім копіювання медалей, дукачі виготовляли з великої визолоченої амальгамою російської (карбованець Єлизавети II або Катерини II) чи іноземної (австрійський талер Марії-Терезії або ж будь-який інший, що мав яскраво виражений релігійний зміст) срібної монети, яку обрамлювали в дротяні плетіння та підвішували до банта як самостійну прикрасу. Популярними також були карбованці-хрестовики Петра I, Петра II і Павла, що мали хрещату монограму замість герба (символ хреста в колі).

Наявність язичницької символіки в носінні на одному рівні монетних дукачів-хрестовиків та медальних реплік на релігійну тематику поруч з одним або кількома великими хрестами (не плутати з натільним християнським хрестиком) очевидна. Хрест поруч із символом Сонця у формі визолоченого дукача з припаяним до нього декоративним обрамленням (стилізованими промінцями) та з хрещатою монограмою (язичницький хрест у крузі означає «бачити все і знати все»), був традиційним жіночим оберегом, що захищав, рятував і вчасно підказував правильне рішення. Дуалістичне бачення солярного нагрудного дукача (з лицевого відкритого боку – сяє, а з прикритого і невидимого – темрява) символізувало вічну боротьбу двох світів – праведного (Божого) і гріховного – як постійний взаємозв'язок між народженням і смертю, поєднання двох протилежних людських сутностей (чоловіка й жінки) в єдине ціле – сім'ю [6, с. 480–483]. Звідси і пояснення такої популярності в Україні копіювання релігійних медалей: хоча у формі Сонця і з'являється своєрідна іконка із зображенням нового Бога або сценок із життя святих, та, по суті, символічне значення і магічна функція подібного «Божого» знаку залишається сталою – це жіночий амулет від зла. Подібні дукачі-обереги називалися *панагійками* (зображення розп'яття на хресті та Святої Трійці з іншого боку), *метеликами* (тиснені зображення святців), *єднусками* чи *ягнусками* (зображення святого ягняти) та *коронатками* (копія польських медалей XVIII ст. на пам'ять про коронацію в Римі найвідоміших ікон, на яких було зображено Матір Божу з Немовлям).

Наприкінці XVIII ст. значного поширення в Україні набули дукачі, виготовлені з оригіналу або копії медалі 1762 року, присвяченої коронації Катерини II на російський престол. Члени великих депутацій, посланих українською шляхтою для участі в церемонії, поверталися додому з золотими та срібними меморіальними медальйонами, що традиційно носили на грудях поруч з іншими прикрасами та державними нагородами. З уведенням на території України імперських законів про закріпачення селянства (1782 р.) та визначення становища української шляхти і військової старшини шляхом видання дворянських жалуваних грамот (1785 р.), у середнього та бідного панства, минулі привілеї яких втрачалися, не було більшого клопоту, ніж нобілітація. Вони терміново розшукували знатних предків чи впливових покровителів, підроблювали родовідні документи та архівні матеріали. Серед цих верств населення, а також

серед заможних козаків та міщан, що також неспокійно переживали подібні нововведення, несподівано спалахнула пристрасть до коронаційних дукачів Катерини II [14, с. 110–112]. Стійкість типу зображення цариці на дукачах та більш як сторічна їх популярність серед українців пояснюється не лише тим, що за тридцятирічне правління Катерина II встигла надовго залишитися в народній пам'яті і що на її реформаторську діяльність населення України покладало великі надії. На лицевому боці дукача – копії коронаційної медалі 1762 року – зображення імператриці дійсно завжди залишалося майже незмінним. Подібне парадоксально стало всенародне поклоніння було б дещо дивно пов'язувати лише з симпатіями і пошаною до цієї особи та сподіваннями на покращення життя, бо, переглядаючи сторінки історії, ми виразно бачимо, що за її царювання Україна як ніколи зазнала страждань та поневірянь. Тому варто припустити, що в зображенні Катерини II на дукачах криється символічний образ зовсім іншої, не менш популярної в народному середовищі жінки зі схожим ім'ям – святої великомучениці Катерини.

Символіка і форма жіночих прикрас залишилися без змін. Традиція носити дукач як центральний композиційний елемент повного комплексу нагрудних прикрас та святкового вбрання з часу переходу дівчинки-підлітка в дівочтво спонукала всіх українських дівчат Середньої Наддніпрянщини прагнути за будь-яку ціну одягатися стандартно, щоб не поступитися нікому з ровесниць. Відсутність цього комплексу – своєрідної «візитівки» дівчини, що демонструвала її майновий стан і шляхетність роду – часто ставала однією з головних перешкод для позитивного вирішення під час сватання:

*Хвалиться багацький син, що буде ходити;
Не маю я білих грошей на шиї носити...* [2, с. 499]

На початку XIX ст. давній український одяг поступово виходить з ужитку, місцева мода поступається столичним європейським віянням, а старовинний покрій зберігається лише в немолодих жінок. Відбувається поступовий перехід елементів традиційного панського одягу, а разом з ним і прикрас, у селянське середовище. Міські золотарі, втративши багатих замовників, звертаються зі своїм асортиментом до збіднілого козацтва і міщанства, що за інерцією продовжувало боротися за свою «природну» рівність з дворянством та всіляко намагалося унаслідувати його побут. Найпопулярнішою формою дукача стає медальйон із вушком, виготовлений за технікою лиття з темної або світлої латуні – імітації золота. Вушко й обідок, що нагадував дротяне плетиво, відливали разом з медальйоном. Подібні дукачі майже ніколи не золотили і до бантів не прикріплювали. Такий тип дукачів називався *лиманом*². Назва його походить від популярного в Європі в XVI ст. спеціально виготовленого для арифметичних дій латунного лічильного жетона. На початку XVIII ст. ця лічильна система відмирає, а велика кількість нікому не потрібних жетонів-личманів експортується на Схід як дешевий замітник монет у народних прикрасах бідноти.

У зв'язку з остаточним зубожінням основної маси селянства, личман або, як його ще називали, *отагас*, посідає центральне місце в дівочих прикрасах XIX ст. як найбідніша імітація дукача [14, с. 39–41]. Штамповані бляшки з примітивними жіночими портретами та написами на зразок «Украшение для женщин и девиц» чи «Ornement des femmes», що виготовляли в другій половині XIX ст. на фабриках «простонародних» прикрас, призвели до остаточного відхилення від прадавнього символічного значення та традиційної форми дукача-підвіски. А після революції масове носіння монетного намиста та дукачів на території Середньої Наддніпрянщини взагалі припинилося, бо на багатьох прикрасах були зображення гербів та коронованих осіб, що нагадувало про царські часи; згодом більшість прадавніх коштовностей були переплавлені або обмінені на хліб під час воєн та голодоморів. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XX ст., у період відродження національної свідомості українців, відновилася мода на традиційний народний одяг та старовинні прикраси. Вийняті з

батьківських скринь залишки предківських коштовностей, можливо, примітивних на перший погляд і дешевих за матеріалом виготовлення, але безцінних у духовному сенсі, масово завозилися в міста і поступово перетворювалися на брухт. Сільська молодь швидко урбанізувалася, потрапивши під вплив інших модних течій чужих культур, а родові реліквії як непотріб у кращому випадку опинялися у запасниках музеїв, приватних колекціях чи крамницях антикваріату. На сьогодні можна констатувати факт: звичай носіння монетного намиста та дукачів остаточно вимер і сприймається населенням України як анахронізм.

¹ Історію європейського медальєрного мистецтва варто розпочинати з кінця XIV ст. і пов'язувати з іменем італійського майстра Антоніо Пізанелло (1345–1455) – творця виготовленої технікою лиття і прикрашеної підвісками золотої медалі як окремого витвору мистецтва з метою прославлення тієї чи іншої особи або події.

² Liczbon, liczban, liczman з давньо-польської – «лічильний знак», «металева кружальце з викарбуваними на ньому візерунками» або «фальшива монета чи щось не справжнє».

1. *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. – М., 1990.
2. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
3. *Воропай О.* Звичаї нашого народу : етнографічний нарис. – К., 1993.
4. *Даркевич В. П.* Символы небесных светил в орнаменте древней Руси // Советская археология. – 1960. – № 4.
5. *Єлизаветін Г.* Гроші. – К., 1971.
6. *Керлот Х. Э.* Словарь символов. – М., 1994.
7. *Моця А. П.* Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда / Обряды и верования древнего населения Украины. – К., 1990.
8. *Николаева Т. А.* Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. – К., 1987.
9. *Пиринский край.* Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. – София, 1980.
10. *Рыбаков Б. А.* Прикладное искусство и скульптура / История культуры древней Руси. – М. ; Ленинград, 1951. – Т. 2.
11. *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. – М., 1988.
12. *Сементовский Н.* Старина малороссийская, запорожская и донская. – С.Пб., 1846.
13. *Серве Ж.-М.* Як виникли гроші // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1990. – № 3.
14. *Спаський І.* Дукати і дукачі України: Історико-нумізматичне дослідження. – К., 1970.